

István ifjabb király és Erdély

(Adatok az 1264–1265. évi belháború kezdetének meghatározásához)

Az Árpád-kor folyamán két alkalommal állt királyi herceg Erdély élén: előbb II. András legidősebb fia, Béla herceg – a későbbi IV. Béla király –, utóbb pedig az ő idősebb fia, István (apja halálát követően, 1270-től V. István néven maga is magyar király). Béla 1226-tól trónra léptéig, 1235-ig kormányozta Erdélyt,¹ István pedig, amint az az okleveleiben alkalmazott címhasználatból egyértelműen meghatározható volt, 1257–1258-ban, majd újra 1260 közepétől 1270. évi megkoronázásáig irányította a tartományt. A két időszak között Stájerország ideiglenesen magyar fennhatóság alá került déli részét birtokolta stájer hercegi – *dux Stirie* – címet viselve.²

Béla és István erdélyi hercegsége között számos hasonlóság figyelhető meg. Mindkettejüket még gyermekkorában megkoronáztatta apja: Bélát 1214-ben,³ Istvánt 1245-ben.⁴ Egyiküknél sem járt együtt azonban a koronázás azzal, hogy apjuk megosztott volna velük az ország feletti hatalmon. Béla esetében ez az 1220-as évek elején következett be,⁵ amikor is elnyerte Szlavónia kormányzatát II. Andrástól. 1226-ban aztán – vélhetően nem függetlenül attól, hogy időközben meglehetősen feszültté vált viszonyuk – apja elmozdította Bélát Szlavónia éléről, s Erdélyt adta át neki.⁶ István esetében annyiban más a helyzet, hogy a megkoronázásáról hírt adó forrásunk „egész Szlavónia hercege”-ként (*dux totius Sclavonie*) említi őt,⁷ ám annak, hogy István ténylegesen is kormányozta volna a tartományt, nem találjuk nyomát, ami nem is meglepő, hiszen az 1239-ben született herceg⁸ csupán hatéves volt az idő szerint. Mégis, ennek alap-

¹ Első erdélyi vonatkozású oklevele ugyan csak 1227-ben kelt (*Monumenta ecclesiae Strigoniensis*. I–III. Collegit et edidit Ferdinandus Knauz, Ludovicus Crescens Dedek. Strigonii 1874–1924. IV. Ad edendum praeparaverunt Gabriel Dreska, Geysa Érszegi, Andreas Hegedűs, Tiburcius Neumann, Cornelius Szovák, Stephanus Tringli. Strigonii–Budapestini 1999 – a továbbiakban: MES – I. 265.), de a Horvátország és Dalmácia (valamint Szlavónia) élén őt felváltó öccse, Kálmán már 1226. aug. 1-jén átvette tőle a délnyugati tartományok irányítását (*Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. II–XV. Collegit et digessit Tade Smičiklas. Zagrabiae 1904–1934. – a továbbiakban: CDCr – III. 258–259.), így bizonyára Béla is még 1226-ban került Erdélybe.

² Szentpétery Imre: *V. István ifjabb királysága*. Századok 55–56(1921–1922). 77–87.

³ II. András 1214-ben III. Ince pápához intézett levelében panaszkodik arról, hogy bizonyos „conspiratores et infidelitatis machinatores [...] filium nostrum nobis viventibus et nolentibus in regem sibi praeficere vel coronare attentaverint” (*Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. I–XI. Stud. et op. Georgii Fejér. Budae 1829–1844. – a továbbiakban: CD – III/1. 165.), ami mindenesetre a király ellenkezése dacára megtörtént, mert még ugyanezen évben András maga mondja „király”-nak (rex) fiát egyik oklevelében. Lásd Géza Érszegi: *Eine neue Quelle zur bulgarisch-ungarischen Beziehungen während der Herrschaft Borils*. *Bulgarian Historical Review* 3(1975). 96.

⁴ IV. Béla 1246. jan. 10-én kiadott oklevelében utal fia koronázására: „cum igitur in medio regni nostri Albae coronato per divinam clementiam charissimo filio nostro Stephano rege et duce totius Sclavoniae pro tribunali sederemus.” *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae*. I–II. Ed. Richard Marsina. Bratislaviae 1971–1987. II. 149.

⁵ Első szlavóniai vonatkozású oklevele, mely a varasdi vendégtelepesek szabadságait foglalja írásba, 1220-ban kelt; ebben még csupán mint „Dei gracia Hungarie, Croacie, Dalmacie, Rame, Servie Lodomerieque illustrissimi regis Andree filius, rex” nevezi meg magát (CDCr III. 186–187.), s az oklevél hitelessége sem kifogástalan (*Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*. I–II. Szerk. Szentpétery Imre, Borsa Iván. Bp. 1923–1987. – a továbbiakban: RA – 567. sz.). A következő ismert oklevelében, mely 1222-ből való, már „Dei gracia rex, filius regis Vngarie et dux totius Sclavonie”-nek címezteti magát (CDCr III. 219–220.).

⁶ Vö. Kristó Gyula: *Magyarország története 895–1301*. Bp. 1998. 215–216.

⁷ Lásd a 4. sz. jegyzetet.

⁸ Wertner Mór: *Az Árpádok családi története*. Nagybecskerek 1892. 498.

ján Istvánról is elmondható, hogy előbb – ámbár merőben formálisan – Szlavónia élén állt, s csak ezt követően kapta meg 1257-ben, illetve 1260-ban az Erdély feletti uralmat apjától. További hasonlóság Béla és István történetében, hogy miközben ők Erdélyt, öccsük – Kálmán, illetve az ifjabb Béla herceg – Szlavóniát kormányozta.⁹

A hasonlóságok mellett mindazonáltal egy alapvető különbség is mutatkozik Béla és István erdélyi hercegségének történetében: Bélával ellentétben István szabályos háborúba keveredett apjával, a törvényes királlyal.

Az Árpádok története bővelkedik a dinasztia belüli konfliktusokban. A küzdelmeket rendszerint a trón öröklésének kérdése robbantotta ki, s mivel az uralkodócsaládon belüli viszály többnyire háborút jelentett az alattvalók számára, gyakran lángba borult az egész ország. Ezek a harcok kísérték végig a Szent István halálát (1038) követő fél évszázad történetét, s a 12. század folyamán sem számítottak ritkaságnak az efféle beharcok. Az Árpád-kor utolsó évszázada is trónviszályal köszöntött az ország népére, ekkor III. Béla két fia, Imre és András folytatott egymás ellen meg-megújuló küzdelmet a hataloméért. Ennek elülte után azonban hosszú évtizedekig tartó nyugalom következett. Ezen időszakban is voltak ugyan ellentétek a királyi család tagjai között, ám a nézeteltérések fegyveres harccá nem fajultak. Annál hevesebben tört felzínre a viszály a következő generáció felnövekedtével IV. Béla és idősebb fia, István között.

István, amint arról már szó esett, 1257-ben jutott tényleges politikai szerephez, amikor IV. Béla Erdély kormányzásával bízta meg. Újabb két év múlva a herceg már a nemzetközi politikába is belekóstolhatott: apja az 1254 óta magyar fennhatóság alatt álló Dél-Stájerország élére állította. István stájer hercegsége azonban nem volt hosszú életű, a magyar uralommal elégedetlen stájerok – a tartomány északi része mellett Ausztriát is birtokló II. Ottokár cseh király támogatásával – elűzték tartományából. Válaszként IV. Béla mozgósította haderejét, ám az 1260 nyarán a morvamezei Kroissenbrunn mellett megívott csatában II. Ottokár diadalmaskodott. Az ütközet sorsát IV. Béla hadvezetési hibái pecsételték meg, s kevésen múltott, hogy a magyar sereg élén harcoló István herceg maga is oda nem vészett.¹⁰

Meglehet, hogy ezek az események is hozzájárultak a király és a herceg viszonyának megromlásához, tény mindenesetre, hogy a háború lezárását követően az elveszett stájer hercegség helyett István újra Erdélyt kapta meg apjától, miközben öccse, a még gyermek Béla a jóval gazdagabb drávántúli tartomány, Szlavónia élére került, ha egyelőre csupán névlegesen is. A csalódott István nem is igen próbálta leplezni sértettségét, s egyfajta hidegháború vette kezdetét a király és a herceg között. A helyzet 1262 őszére végül úgy elmérgesedett, hogy apa és fia fegyverrel vonult egymás ellen, ám ha voltak is valamiféle hadműveletek – visszatekintve erre az időszakra „háború”-t (*guerra*) emlegetnek forrásaink¹¹ –, a részletekről semmit sem tudunk. A viszály első felvonásának az apa és fia között Pozsonyban megkötött egyezmény vetett véget.¹² Történetírásunkban régóta uralkodónak számít az a felfogás, mely szerint István a pozso-

⁹ Kálmánra vonatkozóan lásd az 1. sz. jegyzetet, Béla esetében pedig említésre érdemes, hogy tárnokmesterét, Moys somogyi és varasdi ispánt már 1260-ban említik (CDCr V. 175–176.), arról azonban, hogy Szlavónia (és a vele együtt kormányzott Horvátország) élén állna, csak 1261-ben értesülünk (CDCr V. 202–203.). Tartománya tényleges irányítását vélhetően csak 1268-ban vette át, amikor is megindul okleveleinek sorozata (CDCr V. 477, 478. Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár – a továbbiakban: DL – 36 105. stb.).

¹⁰ Minderre lásd Pauler Gyula: *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt*. I–II. Bp. 1899² (reprint: Bp. 1984). II. 230–243. és Szűcs Jenő: *Az utolsó Árpádok*. Bp. 1993. 84–89.

¹¹ Lásd pl. 1262: MES I. 477.

¹² Ennek szövege nem maradt ránk, ismert viszont István 1262. dec. 5-én – minden bizonnyal Poroszlón (vö. 1263: MES I. 485.) – kiadott oklevele, mely megerősíti azt (MES I. 476–480.), továbbá az 1263. máj. 3-án „prope monasterium Zokol” (azaz a Nógrád megyei Szakalon, s nem a szabolcsi Szakolyban, lásd Györffy György: *Az Árpád-kori Magyaror-*

nyi béke rendelkezései alapján 1262-től a teljes keleti országrész felett gyakorolt hatalmat egész a Duna vonaláig, s a neki átengedett terület megnövekedésével összefüggésben vette fel az „ifjabb király” (*rex iunior*) címet. Az uralma alá rendelt országrészben István királyként viselte magát: teljes jogkörrel rendelkezett a királyi birtokokkal, adományokat tett és nemességet osztogatott, pénzt veretett és élvezte a királyi jövedelmeket.¹³

Mind az öreg, mind az ifjabb királynak voltak hívei a másik országrészében, s bár a többször megújított béke tilalmazta ezek háborgatását, valójában Béla hívei éppúgy nem tudhatták biztonságban magukat és javaikat Kelet-Magyarországon, mint ahogy István támogatói sem a Dunántúlon. Véltek vagy valós sérelmeik orvoslását az egyik királytól a másikhoz való átpártolástól remélték az alattvalók, maguk is hozzájárulva ezzel a viszály további elmélyüléséhez. Az ország politikai megosztása tehát, mely a Magyar Királyság elvi egységének fenntartása mellett kettőzte meg a mai fogalmaink szerinti „állam”-ot és annak intézményeit, végső soron kedvező lehetőséget biztosított mindazok számára, akik a zavarosban halászva próbálták saját érdekeiket érvényre juttatni.¹⁴

A mindinkább tarthatatlanná váló helyzet felszámolására végül az öreg király, IV. Béla szánta rá magát, s 1264-ben megindította hadait István fia országrésze ellen a nyilvánvaló szándékkal, hogy felszámolja az ifjabb király uralmát. Egyik, kunokkal is megerősített serege István oldaláról átcsapított előkelők parancsnoksága alatt Erdély ellen vonult, ám Déva mellett vereséget szenvedett. Egy másik hadtest északkeleti irányban nyomult előre, lényegesen nagyobb sikerrel: több erősség hódoltatása után végül elfoglalta Patak várát, az ifjabb király udvartartásának gyakori tartózkodási helyét. István családja most is itt tartózkodott: a fogságba ejtett ifjabb királynét és gyermekeit Turóc várába vitték s ott tartották őrizet alatt a háború idején.

Időközben az erdélyi hadszíntéren is IV. Béla kezdett felülkerekedni. A dévai vereséget követően a király új hada vonult Erdély ellen, most már az előző évtizedekben vívott háborúi egyik kipróbált seregvezérének vezetésével. István mind nehezebb helyzetbe került, korábbi híveinek többsége sorsára hagyta, s országrésze szinte teljes egészében apja kezére jutott. A reménytelennek látszó helyzetben végül az Erdély délkeleti sarkában fekvő Feketealom várába zárkózott be követői maradékával. Az ostrom elhúzódott, s István már kész lett volna egyezkedni szüleivel, amikor váratlan segítség érkezett. Egyik híve felmentő sereggel támadt az ostromlókra, s a várból kitoró védőkkel együtt sikerült megfordítani a hadiszerecsét.

A győzelmet követően az ifjabb király felismerte a kínálkozó lehetőséget, s haladéktalanul ellentámadásba kezdett. Újjászervezte a hűségére visszatérőkkel napról napra gyarapodó seregét, s megindult az ország közepe felé. A Tiszántúlon gyors egymásutánban két győzelmet aratott az ifjabb király apja seregei felett, s így akadálytalanul kelhetett át a Tiszán. 1265 kora tavaszán már az ország szívében járt, Pest felé közeledvén. Az öreg király még egy kísérletet tett István megállítására. Utolsó ütőképes serege Isaszegnél szállt szembe az ifjabb királlyal, ám hasztalan: a csata István fegyvereinek diadalát hozta. IV. Béla hosszú élete során immár sokadszor volt kénytelen megtapasztalni a katonai vereség keserű ízét. A győztes István sem apja

szág történeti földrajza. I³–IV. Bp. 1987–1998. IV. 294–295. vö. még Németh Péter: *A középkori Szabolcs megye települései*. Nyíregyháza 1997. 170.), szintén István által kiadott oklevélben hozzáfűzött néhány kiegészítés (MES I. 485–486.).

¹³ Lásd pl. Horváth Mihály: *Magyarország történelme*. II. Pest 1871.² 70; Marczali Henrik: *Magyarország története az Árpádok korában 1038–1301*. (*A magyar nemzet története*. II. Szerk. Szilágyi Sándor). Bp. 1896. 533; Pauler Gy.: *A magyar nemzet története*. I. m. II. 249–250; Szentpétery I.: *V. István*. I. m. 79; Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet*. I. Bp. 1935. 576–577. (a vonatkozó rész Hóman B. munkája); Szűcs J.: *Az utolsó Árpádok*. I. m. 112–114; Zsoldos Attila: *Az Árpádok és alattvalóik*. Debrecen 1997. 82.

¹⁴ Szűcs J.: *Az utolsó Árpádok*. I. m. 112–119.

életére, sem trónjára nem tört; önmérsékletet tanúsítva megelégedett az ország megosztásának az 1262. évi pozsonyi békében lefektetett elvek szerint való visszaállításával.¹⁵

A háború történetének a fentiekben felvázolt főbb vonásai, mindenekelőtt Pauler Gyula kutatásainak köszönhetően, tisztán kirajzolódnak, a részleteket azonban, magam legalábbis úgy vélem, számos ponton homály fedi. A kisebb-nagyobb jelentőségű részletkérdések mindegyikét nyilvánvalóan lehetetlen lenne ez alkalommal érdemben tárgyalni, ezért csupán az egyik bemutatására teszek az alábbiakban kísérletet.

A háború kezdetének időpontját Pauler Gyula „mintegy az év derekán, június végén” formában határozta meg, amikor is szerinte István ifjabb király IV. Bélához pártolt erdélyi vajdája, Kán nembéli László fivérével, Gyulával együtt kunokból és magyarokból álló serege élén betört Erdélybe a Maros völgyén keresztül.¹⁶ Ismeretes ugyanakkor, hogy IV. Béla fiatalabb fiának, Béla szlavóniai hercegnek az 1264. október 5-i esküvőjéről rímes krónikájában részletes beszámolót adó Stájer Ottokár szerint az ünnepségen IV. Béla mindkét fia jelen volt, tehát a vőlegény Béla hercegen kívül István ifjabb király is.¹⁷ Ez a hír természetesen messzemenően alkalmas arra, hogy megkérdőjelezze Pauler említett, a háború kitörési idejére vonatkozó álláspontjának helyességét. Ezzel Pauler is tisztában volt, ő azonban úgy látta, hogy a jelen lévő személyek felsorolását illetően Ottokár krónikája nem tekinthető megbízhatónak, hiszen ezek sorában említi a „macsói király”-t, „akinek felesége Béla király lánya volt”,¹⁸ azaz azt a Rosztiszlav herceget – IV. Béla Anna leányának férjét –, aki már 1262-ben meghalt.¹⁹ A tévedés valóban nyilvánvaló, kérdés mármost az, hogy vajon Ottokár két személyt – ti. Istvánt és Rosztiszlavot – vagy csupán egy szót illetően tévedett. Egyfelől ugyanis az könnyen elképzelhető, hogy az Ottokár említette „macsói király” nem a már halott Rosztiszlav, hanem annak fia, Béla volt, akinek persze nem „felesége”, hanem édesanyja volt IV. Béla leánya. Ne feledjük, ez esetben az ünnepségen egyidejűleg volt jelen a magyar királyi család három Béla nevű tagja, s a közöttük lévő családi kapcsolatok szálait talán nem voltak képesek kibogozni a krónikás Ottokár informátorai, ami elégséges magyarázatul szolgálhat egy efféle tévedésre. Ugyanakkor viszont az, hogy az új macsói herceg, azaz Rosztiszlav és Anna fia, Béla túl fiatal ahhoz, hogy IV. Béla leányának férje lehessen, aligha merülhetett fel abban, aki tudott II. Ottokár cseh király és Babenberg Margit házasságáról. Másfelől az jóval kevésbé látszik valószínűnek, hogy István ifjabb királyt ne lettek volna képesek felismerni és azonosítani az esküvőn megjelenő cseh, osztrák és stájer előkelők, hiszen IV. Béla idősebb fiát nem csak a kroissenbrunni csata forgatagából, hanem még stájer hercegsége idejéből is ismerhették.

¹⁵ A háború eseménytörténetét Pauler Gyula – a korábbi zavaros vagy egyszerűen csak téves elképzeléseket helyreigazító – rekonstrukciója alapján vázoltuk fel. Lásd Pauler Gyula: *V. István bolgár hadjáratai*. In: *Hunfálvay-album*. Hunfálvay Pál félévszázados akadémiai tagsága emlékére kiadják tisztelettel. Bp. 1891. 170–173. és Pauler Gy.: *A magyar nemzet története*. I. m. II. 257–263.

¹⁶ Pauler Gy.: *A magyar nemzet története*. I. m. II. 257. – Álláspontját elfogadta Szücs Jenő is (lásd Szücs J.: *Az utolsó Árpádok*. I. m. 120.), Solymosi László viszont – arra hivatkozva, hogy István ifjabb király aug. 1-jén még Sáros várában tartózkodott (vö. RA II/1. 24. 1833a. sz.) – aug. 1. utánra helyezte a harcok kezdetét. Lásd *Magyarország történelmi kronológiája*. I. A kezdetektől 1526-ig. Szerk. Solymosi László. Bp. 1981. 159–160. (A vonatkozó rész Solymosi L. munkája.)

¹⁷ *Catalogus fontium historiae Hungariae aeo ducum et regum ex stirpe Arpad descendendum ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCCII–III*. Collegit Albinus Franciscus Gombos. Budapestini 1937–1938. III. 1803.

¹⁸ „Der kunic von Matschouwe, des selben husfrouwe was an underwint kunic Welans kint” – uo.; az idézett magyar fordítás Vizkelety András munkája. Lásd Vizkelety András: *Béla hercegnek, IV. Béla király fiának menyegzője*. Irodalomtörténeti Közlemények 97(1993). 579.

¹⁹ Pauler Gy.: *A magyar nemzet története*. I. m. II. 535, személyére lásd Wenzel Gusztáv: *Rosztizlav galicziai herceg, IV. Béla magyar királynak veje*. (Értekezések a történelmi tudományok köréből XIII/8.) Bp. 1887. és Wertner M.: *Az Árpádok családi története*. I. m. 463–475; Font Márta: *Rosztizsláv*. In: *Korai magyar történelmi lexikon* (9–14. század). Főszerk. Kristó Gyula, szerk. Engel Pál, Makk Ferenc. Bp. 1994. 581.

Annak igazolására ugyanakkor, hogy a magyar belháború valójában jóval a Pauler által javasolt nyári időpontnál később tört ki, tehát István ifjabb király valóban jelen lehetett öccse esküvőjén, más érvek is felhozhatók.

Mindenekelőtt eleve szerfelett valószínűtlennek mondható, hogy az ország keleti felén dúló háborúval egyidejűleg fényes ünnepséget rendezzenek a nyugati határszélén. Stájer Ottokár IV. Béla kíséretének leírásakor említést tesz „öt nagy hatalmú herceg”-ről, köztük az „erdőelvi”-ről, „akinek hatalmas a gazdagsága”. A krónika szövegéből sajnos nem derül ki egyértelműen, hogy ezeket Ottokár csak azért említi, hogy a magyar király hatalmát jellemezze, vagy azért, mert a „hercegek” jelen is voltak az esküvőn. Ha ez utóbbi – egyébiránt valószínűbbnek ítéltető – esetről lenne szó, akkor a háború nyári megindulását elfogadva azt kellene gondolnunk, hogy Kán nembéli László erdélyi vajda előbb támadást intézett korábbi ura, István ifjabb király ellen, majd annak seregvezéreitől vereséget szenvedett a Déva közelében vívott csatában, hogy aztán az esküvőn megjelenve pihenje ki balsikerű hadjárata fáradalmait. Hasonlóképpen nehezen érthető, hogy kik lehettek azok az előkelő, hatalmas és gazdag magyar „grófok”, akiknek keleties pompájáról oly érzékletes képet fest Stájer Ottokár leírása, ha a IV. Béla kormányzatában kulcsszerepet játszó bárók többsége István ifjabb király országrészében harcolt az esküvő idején. Mindezek a nehézségek egyszeriben semmivé válnak, ha a magyar belháború megindulását az ifjabb Béla herceg esküvője utáni időkre tesszük.

Ez annál is inkább tanácsosnak tűnik, mert Stájer Ottokár krónikájától független forrásaink is támogatják ezt a megoldást. Ezek egyike szerint Simon alországbíró 1264. október 6-ra peres feleket idézett meg színe elé, akik azonban az ezt a határnapot nekik kijelölő bírói ülészak óta eltelt időben egyezsége jutottak egymással, amiről az alországbíró október 9-én Pozsonyban oklevelet állított ki a részükre.²⁰ Nyilvánvaló tehát, hogy az öreg király országrészében októberben a maguk szokott módján működtek a kuriális bíróságok, jóllehet háború esetén inkább ezek működésének felfüggesztését s a pereknek a hadoszlás (*residentia exercitus*) utánra halasztását várnánk.²¹ Az sem mellékes körülmény ugyanakkor, hogy Simon alországbíró oklevelének keltezése alapján joggal merül fel: ő is jelen volt az ifjabb Béla herceg esküvőjén, miközben maga az országbíró, Kemény fia Lőrinc, éppen István ifjabb király ellen vonult seregével, ha ugyan már meg nem kezdte Feketehalom ostromát, amint az a háború feltételezett nyári kezdetéből következne.

A másik forrásunk, mely döntő súllyal esik latba a háború kezdetének meghatározásakor, szintén egy 1264-ben kelt bírói ítéletlevél. Ez István ifjabb király udvarispánjának – egyszerűen Gömör megye ispánjának –, Baas mesternek (*magister Baas iudex curie regis Stephani comes de Gumur*)²² az oklevele, mely a Balogsemjén nembéli²³ Tumpa fia Benedek és Ubul fia Mihály ispán által Panyola birtok felosztása miatt (*super divisione terre Panala vocate*) támadt perben kötött egyezséget foglalja írásba. Szent Márton tizenötöd napján (*in quindena Beati Martini*), tehát november 25-én, az egyezségben foglaltaknak megfelelően meg is történt a birtok felosztása s a határok elkülönítése, mégpedig Egyed szatmári plébános, István ifjabb király feleségének káplánja (*Egidio plebano de Zotmar ac capellano karissime consortis regis*

²⁰ 1264: *Árpádok új okmánytár*. I–XII. Közzéteszi Wenzel Gusztáv. Pest–Bp. 1860–1874. (a továbbiakban: ÁÚO) VIII. 103–104.

²¹ Vö. Almási Tibor: *Az 1329. évi „residentia exercitus regis”*. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica CXIX. Szeged 2004. 49.

²² Személyére lásd Wertner Mór: *Garam-mikolai Bás országbíró*. Századok 31(1897). 39–43. és Uő: *Az Árpádok orszá- és udvarbírák genealógiája*. I–II. Turul 19(1901). 25.

²³ Karácsonyi János: *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*. Bp. 1995.² 206–207.

Stephani) jelenlétében.²⁴ Az oklevél kiállítására ily módon a legkorábban november 26-án, a valóságban azonban minden bizonnyal valamivel később került sor. Már az is teljesen valószínűtlen, hogy IV. Béla országrészében békésen folytak a hétköznapok a Kelet-Magyarországon dúló háború idején, elvileg mégis elképzelhető. Az azonban, hogy november végén – amikor a Pauler által javasolt időrend szerint már hónapok óta dúlt a háború – birtokügyekkel foglalkozódkodják éppen az a Balogsemjén nembéli Ubul fia Mihály, akiről okkal gondolhatjuk, hogy az ifjabb király bizalmas hívei közé tartozott,²⁵ s István udvarispánjának sem volt más dolga, mint annak írásba foglalása, végképp lehetetlen. Annál is inkább, mert a felosztott Panyola az István ifjabb király fennhatósága alá tartozó Szatmár megyében fekszik,²⁶ s bár ennek területén folyó harcokról nincs tudomásunk, de a szomszédos Zemplén déli része,²⁷ illetve a szintén szomszédos Bereg²⁸ kétségtelenül hadszíntér volt már a háború kezdetén, miközben tudunk olyan szatmári birtokosról, aki István ifjabb királyhoz csatlakozva védte Feketealom várát.²⁹

Mindezek alapján úgy látom, a belháború 1264 decemberénél korábban nem törhetett ki, azaz rövidebb ideig tartott, mint azt korábban gondoltuk.

A belháború fájdalmas, de múló epizód maradt csupán a dinasztia és az ország életében, amelynek mindazonáltal megvoltak a részint katonai, részint politikai tanulságai, s ezek némelyikét minden jel szerint már a kortársak is felismerték. Bebizonyosodott mindenekelőtt, hogy a korban modernnek számító kővárak nem csupán egy esetleges újabb tatár támadás esetén tehetnek jó szolgálatot, hanem a falak védelmében, ha úgy adódik, akár a királyi hatalommal is dacolni lehet. Az ifjabb király hosszú ostromot állt ki Feketealom várában, miközben egyik híve Nyitra megyében, tehát mélyen IV. Béla országrészének belsejében, sikerrel tartotta magát Temetvény várában.³⁰ Olyan tapasztalat volt ez, mely adott esetben élet-halál kérdéssé válhatott: nem csoda, hogy az 1270-es évektől kezdődően valóságos várépítési láz kerítette hatalmába a kor kisebb-nagyobb birtokosait.³¹ Aki csak tehetett, várat emelt a birtokán, ha másként nem ment, akkor úgy, hogy az ősei által alapított kolostorból elkergette a szerzeteseket, és a monostor köveinek felhasználásával építtetett erősséget magának, amint az meg is történt Bihar megyében.³² E várak aztán éppúgy szolgálhattak hatalmi bázisul, mint végső menedékként, a szerencse forgandósága szerint. A királyi hatalommal szembeszálló előkelő a korábbi évszázadokban, ha rajtavesztett, legfeljebb abban bízhatott, hogy még idejében sikerül külföldre menekülnie, most már megtehetette, hogy várába visszahúzódva próbálja meg kivárni a politikai széljárás megváltozását.³³

²⁴ 1264: CD VI/2. 388–389.

²⁵ Mihályt már Stájerországban István herceg oldalán találjuk (CD V/1. 105–106.), 1262-ben pedig Patakon kapott egy épülőfélben lévő tornyot urától (ÁÚO III. 24.).

²⁶ Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. I. Bp. 1890. 482.

²⁷ Patak ostromára lásd 1271: *Zala vármegye története*. Oklevéltár. I–II. Szerk. Nagy Imre, Véghelyi Dezső és Nagy Gyula. Bp. 1886–1890. I. 57–58; 1272: ÁÚO III. 275; 1273: CDCr VI. 35.

²⁸ A Baranka vára körüli harcokra lásd 1273: CDCr VI. 35. és 1274: ÁÚO IX. 71. Vö. Györffy Gy.: *Történelmi földrajz*. I. m. I. 529–530.

²⁹ Pl. Káta nembéli Gábrriel fia Tamás, lásd 1274: ÁÚO XII. 107–109. Vö. Karácsonyi J.: *A magyar nemzetségek*. I. m. 776.

³⁰ 1270: ÁÚO VIII. 259–260, 255–256.

³¹ A várépítésekre összefoglalóan lásd Fügedi Erik: *Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon*. Bp. 1977. 18–67. és Szücs J.: *Az utolsó Árpádok*. I. m. 27–32; az egyes várakra vonatkozó adatok pontosabb összeállítását lásd Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*. I–II. Bp. 1996. I. 265–468.

³² (1278 k.): *Hazai okmánytár*. I–VIII. Kiadják Nagy Imre, Paur Iván, Ráth Károly és Véghelyi Dezső. Győr–Bp. 1865–1891. (a továbbiakban: HO) VII. 170.; lásd még Györffy Gy.: *Történelmi földrajz*. I. m. I. 614–615.

³³ Fügedi Erik: *Ispánok, bárók, kiskirályok. A középkori magyar arisztokrácia fejlődése*. Bp. 1986. 128–129.

Az események ugyanakkor arra vallanak, hogy az 1260-as évek közepén a királyi hatalom még meglehetősen szilárd volt. Ennek a megállapításnak ugyan ellentmondani látszik a belháború pusztító ténye, csakhogy a konfliktus forгатókönyve mégis igazolja ezt a következtetést. István ifjabb királynak a belháborúra visszatekintő oklevelei rendszerint a szüleitől „érdemtelenül elszenvedett súlyos üldözések”-et említik a konfliktus magyarázatáéppen,³⁴ esetenként azonban ez a panasz kiegészül azzal, hogy IV. Bélát valójában „hütlén bárói” fordították szembe az ifjabb királlyal.³⁵ Ez utóbbi motívum feltűnik azon ritka forrásainkban is, amelyek a másik oldal felfogásáról tájékoztatnak: IV. Béla egyik oklevele szerint a háború azért támadt, mert „az emberek gyűlölködése egyenlenséget hintett el” a király és idősebb fia között,³⁶ Mária királyné egy keltezetlen s értelmezési nehézségekkel terhes levele pedig szintén úgy fogalmaz, hogy „a hütlén alattvalók rábeszélésére” keletkezett a viszály apa és fia között.³⁷ Ha túlzás is lenne azt állítani, hogy a belháború kizárólag a „hütlén bárók” számlájára írható, abban nincs okunk kételkedni, hogy mindkét fél mellett voltak olyan előkelők, akiknek nagyon is kedvére volt a dinasztia tagjai között meglévő feszültség, s tettek annak érdekében, hogy az fennmaradjon. Ez alkalommal is világosan felfedezhető tehát az az archaikus érdekérvényesítő gyakorlat, melynek jelenléte a 11. századi trónharcoktól kezdve jellemezte a hasonló viszályokat. Ennek lényege abban áll, hogy az uralkodóval vagy annak politikájával valamilyen okból elégedetlen előkelők a dinasztia egy alkalmasnak látszó tagját előtérbe tolva próbálkoznak meg a számukra kedvező politikai változások kieroszakolásával, mivel az önálló politikai fellépéshez még nem elég erősek. Az Árpád-ház utolsó dinasztikus belviszályában ez a politikai hagyomány találkozott István ifjabb király személyes ambícióival és IV. Béla király hajthatatlanságával. Más kérdés, hogy az 1260-as évek közepén nem volt messze az az idő, amikor a nagybirtokos előkelők érdekeik érvényesítéséhez már nem látják majd szükségesnek a dinasztia valamely tagjának asszisztálását.

Prince Stephen and Transylvania. (Some Remarks on the Beginnings of the War between Béla IV and Prince Stephen in 1264–1265). The history of the dynasty of the Árpáds was frequently disturbed by armed conflicts between the members of the royal family. The last of these clashes took place in 1264–1265 between King Béla IV (1235–1270) and his elder son, Prince Stephen, the future Stephen V (1270–1272), who governed Transylvania from 1260. The present study scrutinises the beginnings of the war. On the basis of the available sources it is clear that the war must have started on the first days of December 1264, so the wedding of Prince Béla – the younger son of King Béla IV – on 5 October 1264, contrary to previous opinions, was attended by Prince Stephen, as it is suggested by the chronicle of Ottokar von Steier.

³⁴ Lásd pl. 1267: „cum graves persecutiones per nostros parentes extra meritum nostrum pateremur” – CD IV/3. 407. Vö. még 1267: DL 632; MES I. 544; RA II/1. 36; 1268: *Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez*. I. Oklevelek 1229–1449. Bp. 1919. 10; ÁÚO VIII. 200. stb.

³⁵ Lásd pl. 1270: ÁÚO VIII. 255, XII. 7; ugyanígy IV. László oklevelében is, lásd pl. 1279: HO VI. 241.

³⁶ 1267: CDCr V. 435, az idézett magyar fordítás Kordé Zoltán munkája. Lásd *Középkori históriák oklevelekben (1002–1410)*. A szövegeket válogatta, az előszót és a jegyzeteket írta Kristó Gyula. Szeged 1992. 60.

³⁷ CD IV/3. 68, az idézett magyar szöveget lásd *Árpád-kori és Anjou-kori levelek. XI–XIV. század*. Sajtó alá rendezte Makkai László és Mezey László. Bp. 1960. 163.